

Батько нової української літератури: до 240 річниці від дня народження Івана Котляревського

Наприкінці XVIII століття в Європі почав ширитися новий напрям у літературі й культурі, коли науковці та філологи різних країн стали цікавитися народною мовою і фольклором та досліджувати своє минуле. Цей літературний "Ренесанс" зрештою докотився і до Російської імперії, де зародилася, зокрема, доба українського національного відродження. У цей час погляд на мову простого народу як на "підлу" та недостойну уваги явно застарів. Пожвавлення української національної літератури збіглося з творчістю видатного українського письменника І. Котляревського, громадського діяча, першого класика нової української драматургії та "батька нової української літератури", автора поеми "Енеїда" та п'єси "Наталка Полтавка", що ознаменували початок становлення української літературної мови.

Іван Петрович Котляревський народився 9 вересня 1769 року в Полтаві в сім'ї канцеляриста міського магістрату. Мати родом із сім'ї козака Решетилівської сотні Полтавського полку. Дитинство майбутнього письменника пройшло серед чарівної природи полтавської околиці. Напівзруйновані вали й насипи навівали поетичні уявлення про минуле — оживали почуті від дорослих легенди та перекази про татарські набіги, козацьку звитягу, про трагічну Полтавську битву 1709 року. Барвисті народні

обряди і звичаї, стихія усної поезії, багатство й краса рідної мови — ось найперші й найсильніші чинники у формуванні естетичних почуттів підлітка, джерела розуміння прекрасного.

В одинадцять років Іван вступив до Полтавської духовної семінарії, де проявився інтерес хлопця до гуманітарних дисциплін. Він легко опанував французьку, німецьку, грецьку і латинську мови, прочитав багато творів Вергілія, Горация, Овідія, охоче перекладав їх українською мовою.

З молодих літ Іван зацікавився українською етнографією — збирав народні пісні, приповідки, казки. Слухаючи фольклорні твори, він опанував рідну мову. У 1789 році, після смерті батька, 20-річним юнаком І. Котляревський на останньому році навчання залишив семінарію і почав службу: спочатку — чиновником у полтавських канцеляриях, потім — домашнім учителем у поміщицьких родинах. Саме під час вчителювання (1794—1796) тривала творча робота письменника над першими частинами славнозвісної "Енеїди", в якій Іван Котляревський використав традиції українського бурлеску.

Сюжет був узятий з однойменної поеми Вергілія, але зміст виявився абсолютно іншим. Латинський оригінал являв собою героїчний епос, а з-під пера Івана Котляревського вийшла весела, бешкетна поема на українському етнографічному матеріалі. Герої нової "Енеїди" мали римські імена, проте суспільство, зображене в поемі, було списане з сучасної письменникової України.

У поемі автор відтворив різні сторони життя українського суспільства у другій половині XVIII століття. Національне забарвлення і співчуття до долі простого народу зумовили великий успіх "Енеїди" серед сучасників. В образах троянців, карфагенян, латинян зображені українці з їхнім побутом, звичаями, мовою. Еней і його ватага нагадували запорожців, які після ліквідації царизмом Запорізької Січі

блукали по світу, поки основна частина їх не оселилася на Кубані, утворивши козацьке чорноморське військо. Своїх героїв письменник наділив рисами запорізьких козаків — сміливістю, відвагою, відчайдушністю, прагненням до волі, відданістю Батьківщині.

Якщо в перших трьох частинах троянці показані як бурлаки, мало не розбишаки, то в останніх як розважливі хоробрі патріоти (образи рядових козаків Низа та Евріала, героїв, які віддають своє життя за рідний край). Змінюється в останніх частинах і образ Енея. Він змальований уже не волоцюгою, а хоробрим козацьким старшиною, героєм, державним діячем. У пародійних образах богів та в їхніх взаєминах з людьми сатирично зображено поміщиків-кріпосників, чиновницьку бюрократію. У третій частині поеми в картинах пекла і раю розкриті суспільні суперечності, критикується кріпацтво:

*Панів за те там мордували
І жарили за всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.*

В "Енеїді", яку називають першою енциклопедією української етнографії, докладно передано сцени народних звичаїв; зображено картини свят, розваг, похоронів, описано одяг, страви, різноманітні побутові предмети.

Свого часу Іван Франко, маючи на увазі стан української культури XVIII століття, з Енеєм порівняв самого Івана Котляревського, котрий "з великого пожару України найбільшу спас народну святість — слово".

За мотивами "Енеїди" Я. Лопатинський створив оперу "Еней на мандрівці" (1911), М. Лисенко написав музику до "Наталки Полтавки" (1890) та "Енеїди" (1911). Сценічні ролі у п'єсах І. Котляревського зіграли М. Щепкін, К. Соленик, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька та ін. Його твори були інсценізовані ("Енеїда" — 1903, 1913, 1986) й екранізовані (Москаль-чарівник" — 1909, 1911; "Наталка Полтавка" — 1911, 1936, 1978).

У 1798 році перші три частини поеми, що поширювалися в рукописах (сам Іван Котляревський спочатку не збирався її видавати), без згоди автора були видруковані в Петербурзі. "Енеїда" справила різке враження на сучасників: ніхто не очікував, що на "простонародній" мові можна написати великий поетичний твір, письменник, сам того не очікуючи, зробив українську мову літературною.

У 1796 році Іван Котляревський вступив на військову службу в Сіверський карабінний полк, брав участь у російсько-турецькій війні й відзначився під Бендерами та Ізмаїлом. За відвагу та хоробрість був удостоєний кількох нагород, зокрема ордена Анни IV ступеня.

1808 року в чині капітана письменник залишив військо і влаштувався на цивільну службу в Петербурзі, проте через два роки назавжди повернувся в Україну, та коли почалася Вітчизняна війна 1812 року йому, як офіцерові, було доручено сформувати 5-й козацький полк, якому, правда, не довелося брати безпосередньої участі в боях. І після розгрому наполеонівської армії І. Котляревському не раз давали відповідальні доручення військового характеру. Він виїжджав з делегатами у ставку російської армії, у Дрезден, двічі їздив у Петербург (1813) та Кременчук (1818). Повернувшись знову до Полтави, Іван Петрович із запалом віддався театральній діяльності.

Він брав активну участь у домашньому напівкріпацькому театрі генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського. У виставах цього аматорського театру виявились акторські здібності Івана Петровича, який зіграв кілька ролей у п'єсах російського драматурга Я. Княжніна, а також акторське

обдарування Катерини Нальотової (1787—1869) — актриси, співачки й танцюристки, першої виконавиці полтавського Вільного театру.

Провідним актором полтавської трупи, для якого І. Котляревський спеціально написав роль виборного Макогоненка ("Наталка Полтавка") та козака Чуприни ("Москаль-чарівник"), був Михайло Щепкін. У 1819 році він став першим виконавцем ролей у цих п'єсах І. Котляревського, про що збереглася рецензія в "Украинском вестнике" (1819). Під час недовгого полтавського періоду творчості Михайла Семеновича (1818—1821) відбулося становлення його як провідного актора української та російської сцен. Перебування М. Щепкіна в Полтаві позначене ще одним важливим фактом його біографії: саме тут було ініційовано викуп видатного актора з кріпацтва, до чого безпосередньо був причетний також Іван Петрович. Через важкий матеріальний стан полтавського Вільного театру його діяльність була нетривалою (1818—1821), проте дуже насиченою. Він відіграв визначальну роль у розвитку українського професійного театру, оскільки заклав підмурівки української національної драматургії та виконавської акторської школи.

Однак театральна діяльність не стала для Івана Котляревського професійною. Він і далі працював наглядачем Будинку виховання дітей бідних дворян, а в 1827—1835 роках — ще й попечителем Полтавського благодійно-лікувального закладу. На цій відповідальній посаді Іван Петрович зарекомендував себе як талановитий педагог і організатор освітнього процесу, котрий чуйно ставився до своїх підопічних, полегшуючи їхнє важке життя.

Громадськість високо оцінила твори письменника, найвідомішим з яких був, безперечно, "Енеїда". 1818 року І. Котляревського за його літературні заслуги обрали членом "Товариства аматорів красної словесності", а через три роки — почесним членом "Вільного товариства аматорів російської словесності", до якої тоді також належали поети-декабристи й літератори, ідейно близькі до них, — Ф. Глінка, К. Рилєєв, М. Бестужев, О. Бестужев, М. Гнедич, О. Корнилович.

В останні роки І. Котляревський підтримував тісні контакти з діячами української та російської культури. Він листувався з відомим перекладачем "Іліади" Гомера російською мовою, колишнім вихованцем Полтавської семінарії М. Гнедичем.

За допомогою автора повістей на українські теми, критика і видавця Ореста Сомова письменник опублікував в альманасі "Северные цветы" (1830) пісню "Ой мати, мати, серце не вважає" з "Наталки Полтавки". Він — автор ще декількох відомих українських пісень: "Віє вітер, віє буйний"; "Ой під вишнею, під черешнею"; "Сонце низенько, вечір близенько" та ін.

Своїми порадами І. Котляревський допомагав ученим-історикам, зокрема Д. Бантиш-Каменському, авторові "Истории Малой России...". Письменник спілкувався з відомим російським вченим М. Погодіним.

У 1835 році, за станом здоров'я, Іван Петрович вийшов у відставку, проте не порвав з культурним і суспільним життям. Простота і щирість, чесність і безкорисливість, душевність і приязність характеризували письменника. Він допомагав усім, хто до нього звертався зі своїми турботами. Незадовго до смерті Іван Петрович відпустив на волю дві сім'ї своїх кріпаків і роздав родичам та знайомим усе майно.

Помер І. Котляревський 10 листопада 1838 року. За власним бажанням його поховано під кроною розлогої тополі край шляху, що веде з Полтави до Кобеляків. Смерть основоположника нової української літератури була великою втратою для всієї України. "Все сумує," — сказав

молодий Тарас Шевченко у вірші "На вічну пам'ять Котляревському".

Творча спадщина І. Котляревського — це поема "Енеїда", п'єси "Наталка Полтавка" і "Москаль-чарівник", послання-ода "Пісня на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну", переклад російською мовою уривків з праці Дюкеля "Свангельські роздуми, розподілені на всі дні року...", переспів вірша давньогрецької поетеси Саффо "Ода Сафо".

Увесь творчий доробок І. Котляревського вміщується в одній невеликій за обсягом книзі, проте він справив величезний вплив на сучасників, зокрема М. Гоголя. Драматург та актор І. Карпенко-Карий назвав п'єсу "Наталка Полтавка" "праматір'ю українського народного театру".

Творчість Івана Котляревського стала взірцем для багатьох українських поетів і письменників. Образи його творів живуть у графіці, живопису, музиці, мультиплікації. На сцені Національної опери (м. Київ) вже багато років з незмінним успіхом йде опера "Енеїда".

Вшановуючи внесок І. Котляревського в українську культуру, 1898 року широко відзначалося 100-річчя з часу першого видання "Енеїди". Цій даті присвячені поезії Лесі Українки, М. Старицького, статті І. Карпенко-Карого, І. Франка. У 1903 року в Полтаві відкрито пам'ятник І. Котляревському (скульптор Л. Позен); 1973 — у Києві (скульптор Г. Кальченко); у 1952 році в Полтаві відкрито літературно-меморіальний музей письменника. 1969 року за рішенням Всесвітньої Ради Миру та ЮНЕСКО відзначалося 200-річчя з дня народження І. Котляревського; 1990 року встановлено премію в галузі драматургії і театрального мистецтва ім. І. Котляревського. Пророчими виявились слова Т. Шевченка, написані більше 170 років тому:

Будеш, батьку, панувати,

Поки живуть люди;

Поки сонце з неба сяє,

Тебе не забудуть!

("На вічну пам'ять Котляревському") (7, с. 1).

Список використаної літератури

1. Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях / упоряд. підгот. текстів, вступ. ст. та прим. А. Залашка. — К.: Дніпро, 1969. — 622 с.
2. Волинський П. К. Іван Котляревський: життя і творчість / П. К. Волинський. — 3-тє вид., переробл. і доповн. — К.: Дніпро, 1969. — 268 с.
3. Історія України в особах: ХІХ—ХХ ст. / В. Абліцов, О. Божко, І. Войцехівська [та ін.]. — К.: Україна, 1995. — 480 с.
4. Іван Петрович Котляревський // Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. І. Астахова, К. В. Астахова, С. О. Бондарев [та ін.]; за заг. ред. М. І. Панова. — К., 2002. — С. 156—159.
5. Іван Котляревський // 100 великих українців: наук.-попул. вид.: біогр. нариси / авт. ст.: Н. В. Астапенко, О. К. Барськова, А. В. Дарибогова [та ін.]. — К., 2007. — С. 180—185.
6. Шевчук В. "Енеїда" І. Котляревського в системі літератури українського бароко / В. Шевчук // Дивослово. — 1998. — № 2. — С. 5—9; № 3. — С. 6—10.
7. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Тарас Шевченко; [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. — К., 2001. — Т. 1: Поезія, 1837—1947. — 782 с.

*Тетяна Крижанівська,
старший науковий співробітник
Державного архіву друку
Книжкової палати України*